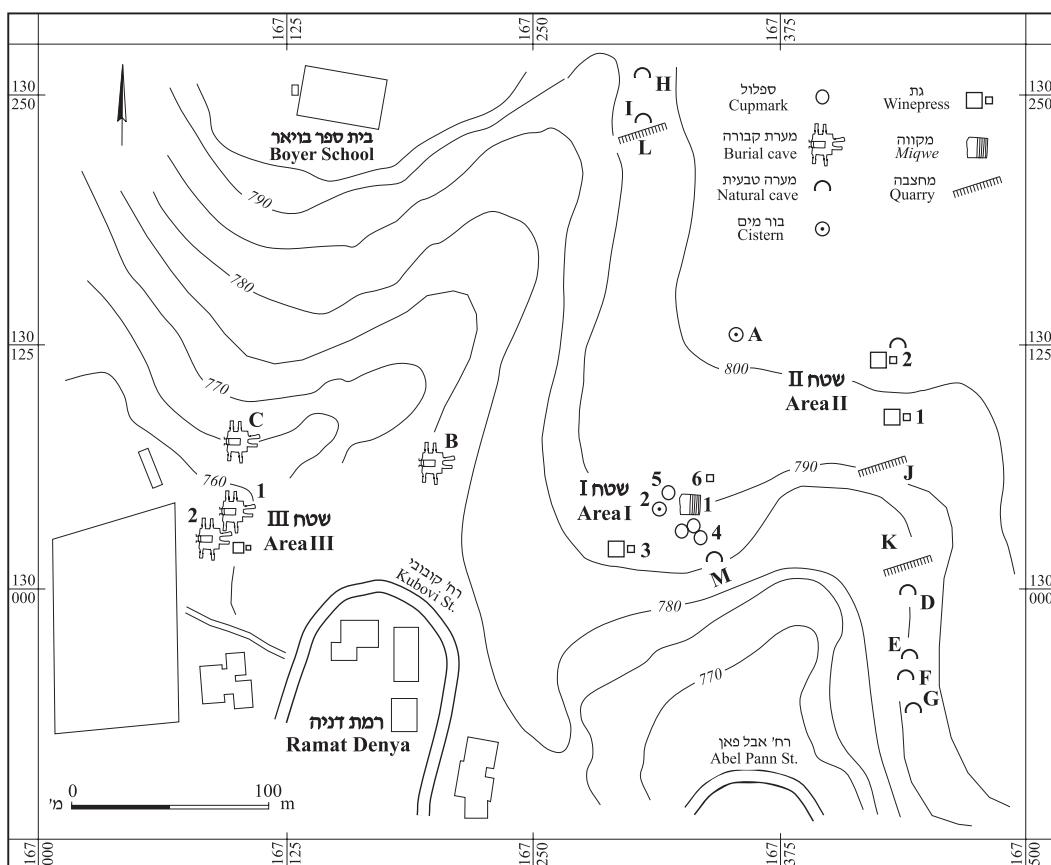

מתקנים ומערות קבורה ברמת דניה, רמת דניה, ירושלים

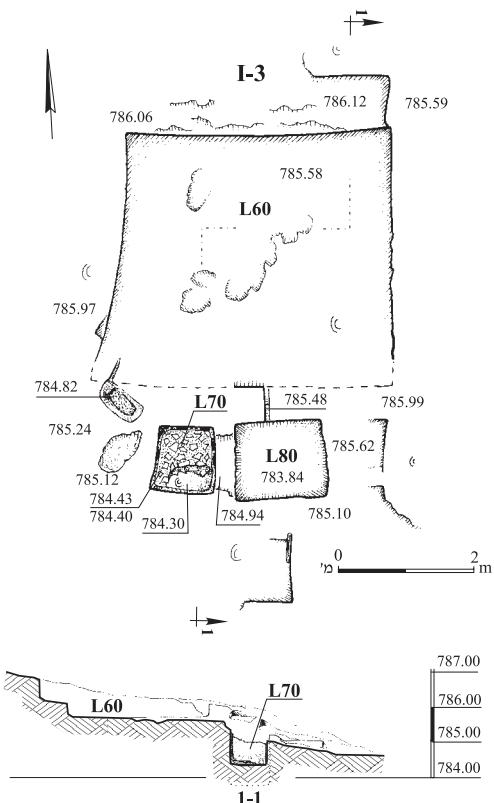
עמית ראם ואנה דה-וינסן

בורות מים וחציבות מיימי הבית השני, אשר נעשו בהם שימוש גם בימי הבניינים. תיארוך המתקנים ומערות הקבורה לימי הבית השני מתחבס בעיקר על האדריכלות, שכן לא נתגלה ממצא המתקשר לשירותים לזמן הקמתם. בסקר שבוצע מחוץ לשטח החפירה נתגלו פתוחי מערות קבורה מיימי הבית השני (אתרים C, B), מchantzot (אתרים J, K, L) ומערות טבעיות (אתרים D–E, M–N; אירור 1). נפתחו שלושה שטחי חפירה: שניים על שתי השלוחות (שטח II, המזרחי; שטח I, המערבי) והשטח השלישי במורדות הנחל החום את האטר

בחודש פברואר 1998 נערכה חפירת הצלחה בשכונה רמת דניה בירושלים מטעם רשות העתיקות.¹ האתר פרוס על שני שלוחות מצפון לרחובות קובובי ואבל פאן, ומזרחה לעורץ נחל החום את האתר מממערב; שטח זה יועד לבניית שכונה חדשה (נ"צ ר"י"ח 21700–50/62975, ר"י"י 12975–50/16700). האזור נסקר בתחלת שנות השמונים של המאה ה-20, ונגלו בו מתקנים קדומים וקברים מיימי בית הורדוס ועד לתקופה ה拜占庭ית (קלונר תשס"א: 16, אתרים [105], 10[105]). בחפירה המתארת כאן נחשפו מתקנים חקלאיים, מקווה, קברים,

אייר 1. מפת שרידים הפזורים בשטח שיועד לבנייה; החפירה נערכה בשטחים III–I והסקר בשרידים המסומנים באותיות M–A.

תוכנית 1. גת I-3: תוכנית וחתך.

ממערב (שטח III). המתקנים שנחשפו בחפירה, עד שכבה סלע האם, חצוקים בסלע גיר מתחזרה מיוזי יהודי; הם נחשפו קרוב מאוד לפני השטח, מכוסים באדרמת סחף. כמעט בכל המתקנים נתגלה מספר קטן של חרסים בלויים ומעורבים, שמקורם בסחף, שלא סייעו לתיארוך. רק במקווה II ובגת III נמצאו מכלולים קירמיים שאפשרו לתאריך את תקופת השימוש בהם.

גתות

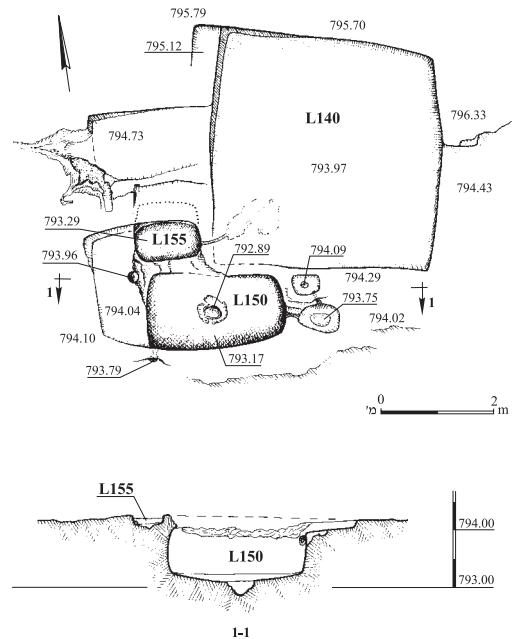
בשטח I נחשפה גת אחת (3I), בשטח II — שתי גתות (2II, 1III), ובשטח III — גת מימי הביניים (1III), שנבנתה אל תוך מערת קבורה משלחי ימי הבית השני.

גת I-3 (נ"צ ריב"ח 217328/630049 ; איור 2 ; תוכנית 1). הגדת נמצאת כ-25 מ' מדרום-מערב לרכזו המתקנים בשטח I. לגת משטח דריכה (L60) בפינותו הדרומית-מערבית גומה רדודה, החזובה בסלע, אשר שימשה כנראה לאיסוף פסולת. בדורפן הצפוני של המשטח נחצתה מדרגה, שנשתרמה רק בחלקה המזרחי (0.5 מ' רום, 0.7 מ' שלח); היא עקלה על הירידה לגת ו אף שימשה ספסל. עליה החזובה בדורפן הדרומי של המשטח הוליכה לבור

איור 2. גת I-3, מבט למערב.

בקquizתו הותקן ספלול לשיקוע שארית החירוש. בשני הבורות לא נמצאו עקבות טיח או חומר מליטה אחר, ובודפן החזובה שהפרידה ביניהם לא נשתרמו צינור או תעלת. צמוד לבור האיסוף ממזרח נחצבו שני ספלולים (0.5 מ' קוטר, 0.3–0.2 מ')

תוכנית 2. גת III : תוכנית וחתך.

שיקוע מרובע (L80; 1.3 × 1.1 מ', עומק 1.3 מ') לא מטויה. ממערב לו נמצא בור איסוף (L70; 0.8 × 0.9 מ', עומק 0.80 מ'), שקרעינוו ודרופנוו טיחו בטיח אפרפר, ומתחתיו נמגלה דיפון של פיסות אבן מלוכדות בטין. באמצעות טכניקת דיפון זו התגברו החזבי הגת על איכותו היורדה של הסלע ויצרו משטח מיושר שאותו ניתן לטיח בקלות. בין בור השיקוע לבור האיסוף לא נחשפו תעלות או צינור, ונראה שדופן המשותפת הושלמה בבניה ובה נקבע הצינור.

הגת הייתה מכוסה באדרמת סחף חומה ובה מספר קטן של שברי כלי חרס לא-אינדקטיביים. במפלסים של המילוי בבור השיקוע (L80) נמצאו אבני פסיפס לבנות, גסות ורות; נראה שמקור אבני הפסיפס ברכז משטח הדריכה.

גת III (נ"צ ריא"ה 217429/630108 ; איור 3; תוכנית 2). — הגת נמצאת במדרון הדרומי של השולוחה המזרחית בשטח II. משטח הדריכה של הגת רבוע (L140; 4.0 × 4.0 מ', עומק מרבי 0.5 מ'), חזוב בסלע, ולא נמצאו בו עדויות לטיח או לריצוף פסיפס. תעלת החזובה שנקבעה בפינותו הדרומית-מערבית הובילה לבור שיקוע מלכני-L155 (0.5 × 1.15 × 0.70 מ', עומק 0.5 מ'). סמוך לו נחצב בור איסוף מלכני (L150), הגדל מבור השיקוע כמעט פי שתים (2.5 × 0.8 × 0.9 מ').

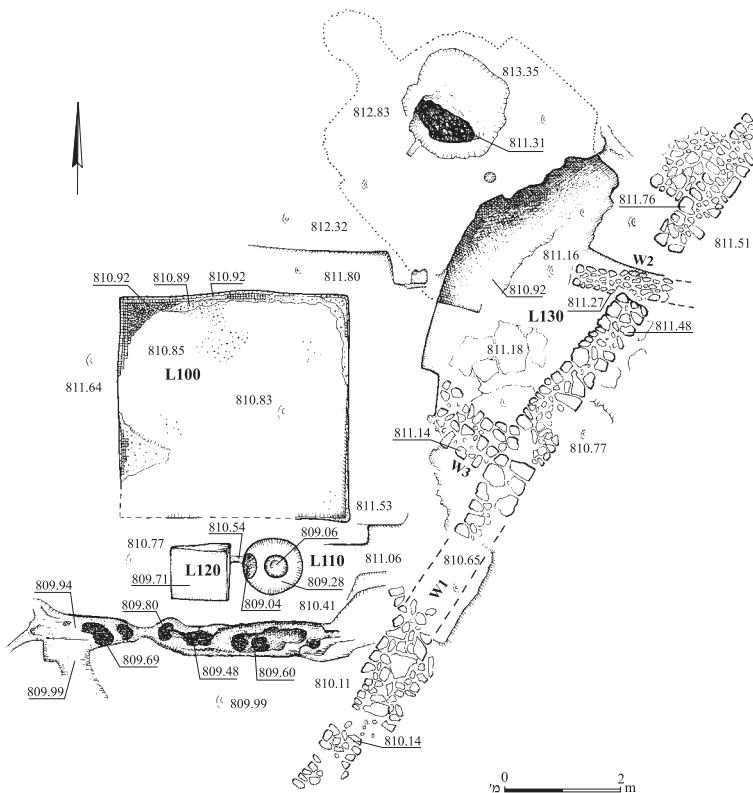
איור 3. גת III, מבט לדרום.

איור 4. מבט-על על בורות השיקוע והאיסוף של גת II.

עומק), שתעלות רדודות החובות (0.1 מ' רוחב ממוצע, 4 ס"מ עומק ממוצע) קשורות ביניהם ואף ביןם לבין בור האיסוף. ספלולים ושקעים הסמוכים לגותות שכיחים, ונראה ששימשו לכמה מטרות: תאים לאחסון הענבים (משטחי עלים), כלי קיבול לחומריו לוויאי שהוספו במהלך הפחת התירואן או תושבות לעמודים לקשיית חבלים שבHAM החזקו הדורכים במהלך הדרכיה (פרנק ואילון). (40, 35: חת"מ).

גת II (נ"צ ר"ח 217418/630137 ; איור 4; תוכנית 3). — הגת נחשפה בשטח II, כ-25 מ' מצפון לגת I. משטח הדריכה ובור (L100) × 3.8. × 3.9 מ', עומק ההשתמרות 0.8 מ'), החוב בסלע. קרקעינו טויחה בטיח לבנבן (כ-0.4 ס"מ עובי) ועלינו נקבע פטיפס לבן גס (1.5 × 1.5 × 1.5 ס"מ גודל ממוצע של האבניים), שנשמר רק בפינה הצפונית-מערבית של המשטח. מדורם לשטח הדריכה נחצב בור שיקוע סגולג (L110 ; 1 מ' קוטר, 1.13 מ' עומק; איור 4), שבקרעינו הותקנו גומות לניקוז הפסולת ושארית התירואן.

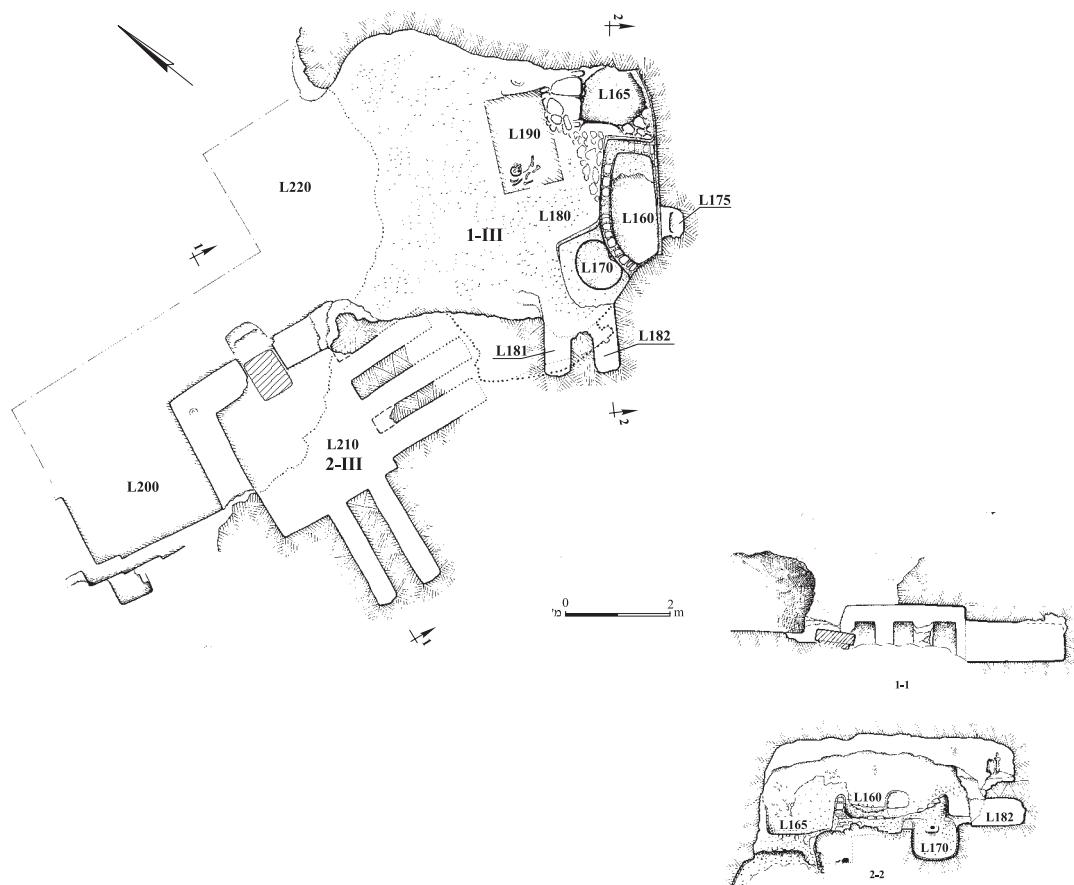
תוכנית 3. גת II ושרידים של קירות המדרגה והמערה הטבעית.

מדועה המזוחה של מערה טבעית — ממערב. לא נמצא ממצא אינדיקטיבי בין אבני קירות המדרגה, ולכן אי אפשר היה לתארכם.

בין קירות המדרגה לבין הגת נתגלתה מערה טבעית (L130), שחלקה הדרומי החטמוות ובחלקה הצפוני נחצבה גומחה. נראה שקירות המדרגה הקיפו את חזית המערה, ושימשו מעין מבוא או כניסה (L130). מעורות וחוללים תחת-קרעקים נחשפו סמוך לגותה גם באתרים סמוכים (שייאון וראם תש"ס; גריינברג וצינמן תשס"א); יתכן שהמערה שימשה לאחסון קנקני התירוש והיין בעת החיסימה, שכן חל איסור לטלטל את התירוש טרם הפך לין (פרנקל ואילון תשמ"ח:53). אפשר גם שהשרידים שייכים ליחידה עיבוד חקלאית, שהיתה סמוכה לגותה ולמערה.

גת III (נ"צ ר"יה 217125/630000; תוכנית 4).
הגת נבנתה בתוך חלל שנוצר בחולקה הדרומי—

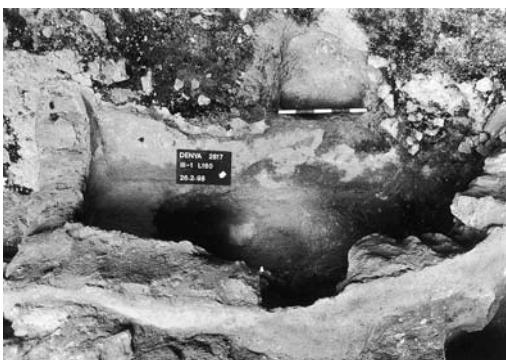
לא נשמרה הتعلלה שהיבירה נראית בין משטה הדריכה לבין בור השיקוע. לעומת זאת, נשמרהتعلלה הצובה, שהובילו מראשו של בור השיקוע אל בור האיסוף הרכוע (L120; 1.00×0.85 מ', עומק 1.06 מ'), החצוב בסלע; על דופנות הבור הובחנו שרידים של טיח אפרפר. מדרום לשני הבורות, על מדרגת סלע טבעית, נקבעו שבעה שקעים, שנחצבו ברישול. סמוכות השקעים לבורות השיקוע והאיסוף ולא למשטה הדריכה מעידה נראית על הפקדים ככלי קיבול לחומריו לוואי שהוספו יישורות לבורות. מזורח לגת נחשף קיר של מדרגה חקלאית (W1), שצирו דרום-מערב-צפון-מזרח. הקיר בניו אבני גוויל, והשתמר לגובה נרך אחד. בחלקו הצפוני נחשפו קירות מדרגה נוספים (W2, W3). קיר 2, הבני אבני גוויל קטנות יותר, נחצר על ידי קיר 1, וציר מזרח-מערב. הקטע הקטן שהשתמר מקיר 3 ניגש אל קיר 1 מזרח ואל חציבה רדודה — חלק

תוכנית 4. גת III שהותקנה בתוך מערת קבורה ופגעה במערה 2III: תוכנית וחתכים.

איור 5. בור האיסוף של גת III ומאחוריו, בדורפן, שני כוכים שזרדו ממערת הקבורה.

איור 6. האמבט' ששימש משטח דריכה בגת III, מבט לדרום.

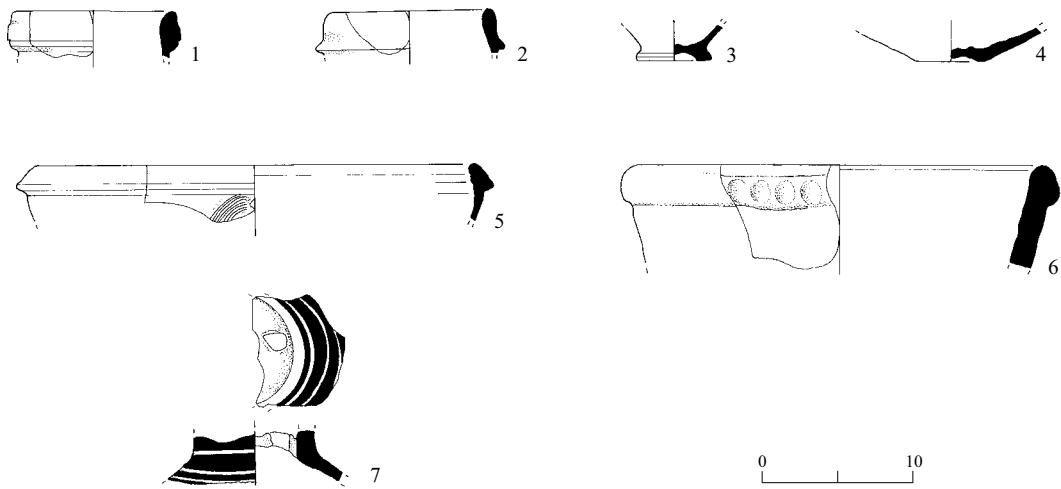
איור 7. מבט-על בור האיסוף של גת III.

גתות דומות בתוכנית ובאופן בנייתן בתחום החללים סגורים — בתים או מערות — נחשפו באתרים צלבניים וממלכתיים בסביבות ירושלים (Bagatti 1996:585; Boas 1993:89–90). ייתכן שמקור הבנייה בחחללים סגורים הוא בארץ אירופה, שם עיבוד הין לא נחאפשר בחוץ בשל מג האויר (Boas 1996:585).

מוזחי של מערת קבורה (III) שזמנה שלהי ימי הבית השני (להלן): פתח המערה נפרץ והוורח, דופנאותה הורחבו כלפי חוץ, מפלסה המקורי הורם עם הנחת مليוי, שעליו הושתחה רצפת גיר כתוש (L), ותקורתה הוגבהה. שרידי כוכי הקבורה (L180, L175, L182, L181) לא נפגעו (איור 5). הגת מורכבת מאגן בניוי, דמו-אמבט (L160); שטח דריכה. קירותיו נבנו באבני גוויל מלוכדות בחומר مليיטה אפרפר. פנוי הקירות הפנימיים והחיצוניים, כמו גם קרעינותו, טוחים בטיח לבנבן-אפרפר המכיל חצץ אבן קטנים וגריסי חרס שליהם ליבת שגונה ורדדר. טיח מסווג זה אופייני למתקנים מהתקופה הצלבנית/המלוכית (Kedar and Kaufman 1975). צינור חרס שנקבע בחלקו המערבי של האגן מוביל לבור איסוף עגול (L170; 1 מ' קוטר, 0.6 מ' עומק; איור 7) ומטוחה, שהוליו בנויים באבני גוויל מלוכדות במלט אפרפר וטוחים; שלו הוכר גבואה נבנה בוד-זמן רצפה 180.

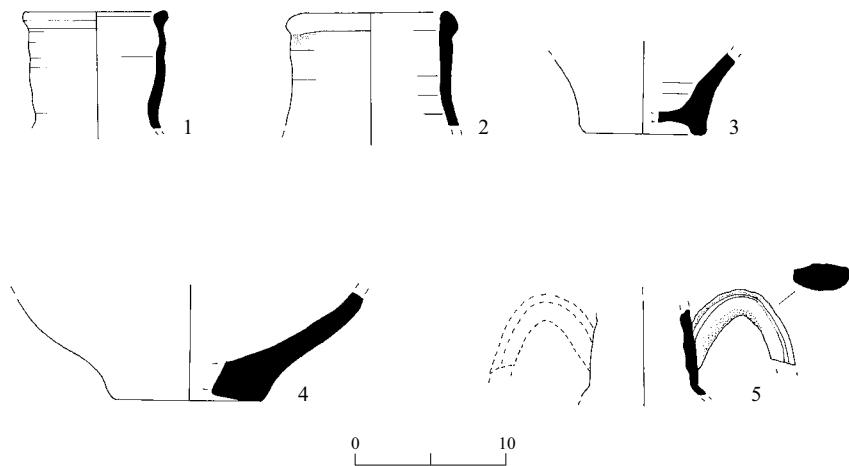
בפינה המוזחית של המערה, ממזרח לאגן, נתגלה בור מים עגיל (L165), מטויח בטיח ביר; למרות שלא נמצא כל קשר בין הבור לבין הגת, ברור שהוא מאוחר לזמן הקבורה במערה, סביר להניח שהוא נבנה בוד-זמן עם הגת.

בתשתית רצפת הגיר נמצאו שרידי כלי חרס (איור 8) המתוארים לתקופות הצלבנית/העות'מאנית. הממצא בגת — בעיקר הממלוכית והעות'מאנית. הממצא באגן ובבור האיסוף — וכן שכבות הסחף באגן ובבור האיסוף — וכן בשורידי כוכי הקבוצה כל כלי חרס מהתקופות הצלבנית, האיובית והמלוכית (איור 9), מעט שרירים מהתקופות ההרודיאנית (איור 10:1) והאסלאמית הקדומה (איור 10:2, 3), ושר אחד של מקטרת מהתקופה העות'מאנית (איור 10:4).

איור 8. כלי החרס מהגת (III; L160).

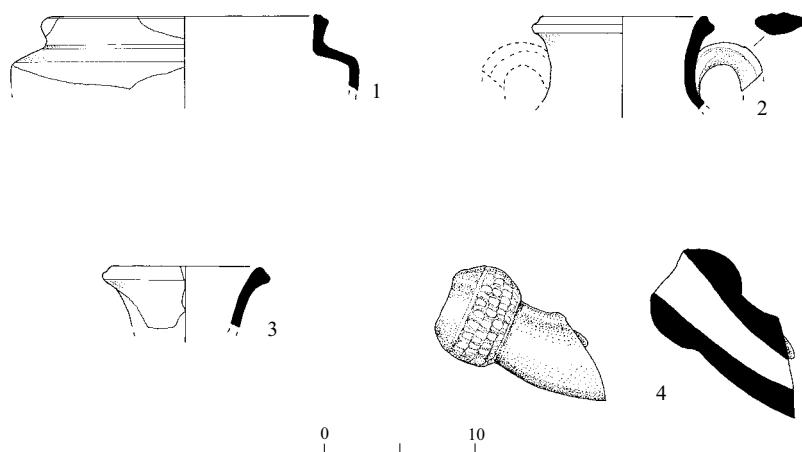
מספר הכללי	מספר ורישום	תיאור	השווואות
1	1150/4	חרס אפור כהה, ליבת חתומה, גריסים לבנים רבים	Kennan עזה
2	1150/6	חרס כתום בהיר, גריסים לבנים רבים	Kennan
3	1150/7	חרס אפור כהה, גрисים לבנים	Kennan עזה
4	1150/3	חרס כתום בהיר, צרוף היטב	בסיס Kennan
5	1150/1	חרס כתום-בז' בהיר, גריסים לבנים, צרוף היטב, עיטור סודוק	אגן
6	1150/2	עשוי ביד; חרס כתום בהיר, מעורב בחומר אורגני, עיטור בהון על השפה	אגן
7	1150/5	עשוי ביד; חרס ורדדר בהיר, גריסים לבנים שחורים, טבויות בד פנימי, חיפוי לבן וצבע חום בחוץ	פרק עם מסננת

איור 9. כלי החרס מחדר הקבורה (III).

► איור 9

מס'	הכלי	מס' רישום	תיאור	השוואה
1	פרק	1210/1	חרס כתום בהיר, מעט גריסים לבנים ושחורים	Jerusalem: Tushingham 1985: Fig. 44:21
2	פרק	1180/1	חרס בז'/צלחה בהיר, מעט גריסים לבנים	
3	בסיס קנקן	1180/3	עשוי ביד; חרס חום-אדום, גריסים לבנים רבים	
4	בסיס קנקן	1180/2	עשוי ביד; חרס גס חום בהיר, מעורב בחומר אורגני	
5	אמפורה	1180/5	חרס ורדרד בהיר, מעט גריסים לבנים	

איור 10. כלי החרס.

מס'	הכלי	מס' רישום	תיאור	השוואה
1	סיר בישול	1170/1	חרס חום כהה, צורף היטב, שריד טרוורטיין	Jericho: Bar-Nathan 2002: Pl. 27: 497–499.
2	קנקן קטן או אמפורה שולחן	1170/3	חרס כתום בהיר, ליבת כהה, גריסים לבנים רבים	Sataf: Gibson, Ibbs and Kloner 1991: Fig. 23:3;
3	קנקן קטן או אמפורה שולחן	1170/2	חרס כתום בהיר, ליבת כתומה, גריסים לבנים רבים	Jerusalem: Tushingham 1985: Fig. 42:5
4	מקוטות	1170/4	חרס בז', פניו שטח רפואיים בצד חום בהיר, ממוקם, עיטור טבעי	Robinson 1985: Pl. 64:A41, A42; Simpson 2000:157–163, Fig. 13.6:124

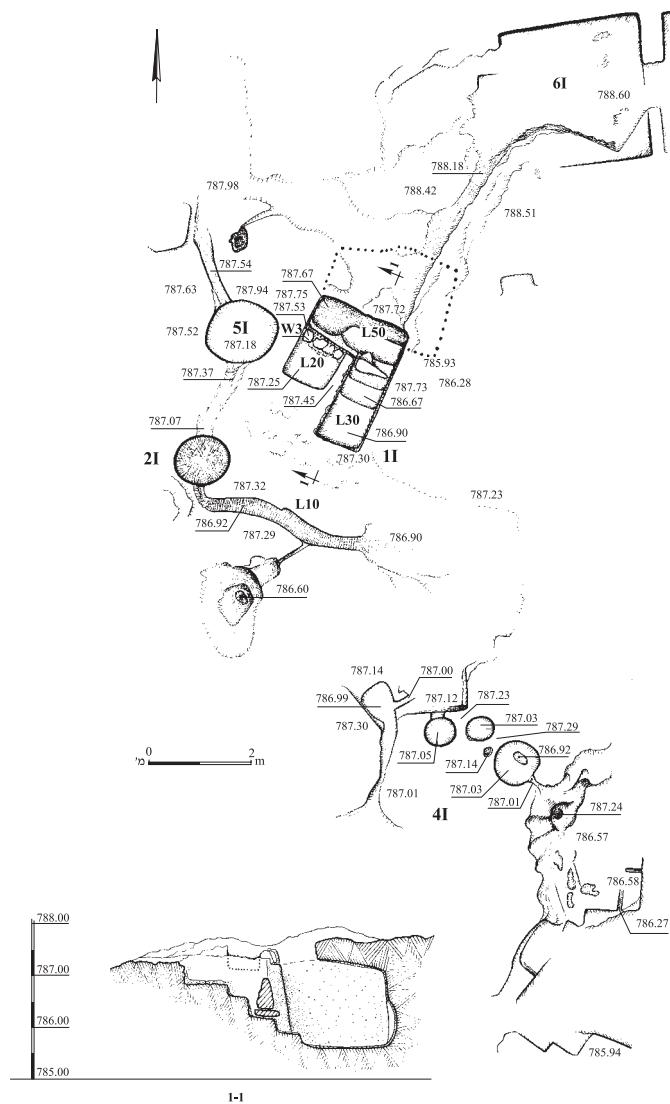
הפן הפנימי של קיר 3 ופני המדרגות, טוחים בטיח אפרפר המכיל חצצים קטנים וגריסי פחם. טיח זהה נתגלה באמות מים ובמקוואות מיימי הבית השני (פורת תשמ"ט: 75; אביגד תש"ס: 139). אגן הטבילה נתגלה סתום באבני שדה גדולות, שמקורן כנראה בתקופה הבנויה של המקווה.

קיר 3 שימוש גם כדופנו הצפוני של בור רודוד (L20), שנחצב מעבר למדרגות הכניסה. הוא שימש כנראה את באי המקווה לפני הטבילה.

משטח רבוע (6I; 6I' מ' אורך כל צלע), שנחצב כארבעה מטרים מצפון-מזרח למקווה, היה קשור

מקווה

מכלול מקווה II חצוב (נ"צ ר"י"ח 217375/630125 תוכנית 5) נמצא סמוך לגת I, לבור המים II ולמתקני הסفالולים (I, 4I). ארבע מדרגות החצובות (L30) יורדות מפני השטח לקרקעית אגן הטבילה (L50) ב-1.6 מ' עומק × 0.7 מ'. הדרגה התתמונה, הרחבה יותר, נועדה לשמש גם ספלס. דופןה המקווה החצובות ברובן, ורק החלק המערבי העליון של הדופן הדרומית (W3), המפרידה בין המקווה לבין הבור (L20), נבנה באבני שדה מלוכדות בטין; התקורה, הרצפה והדרפות, כולל

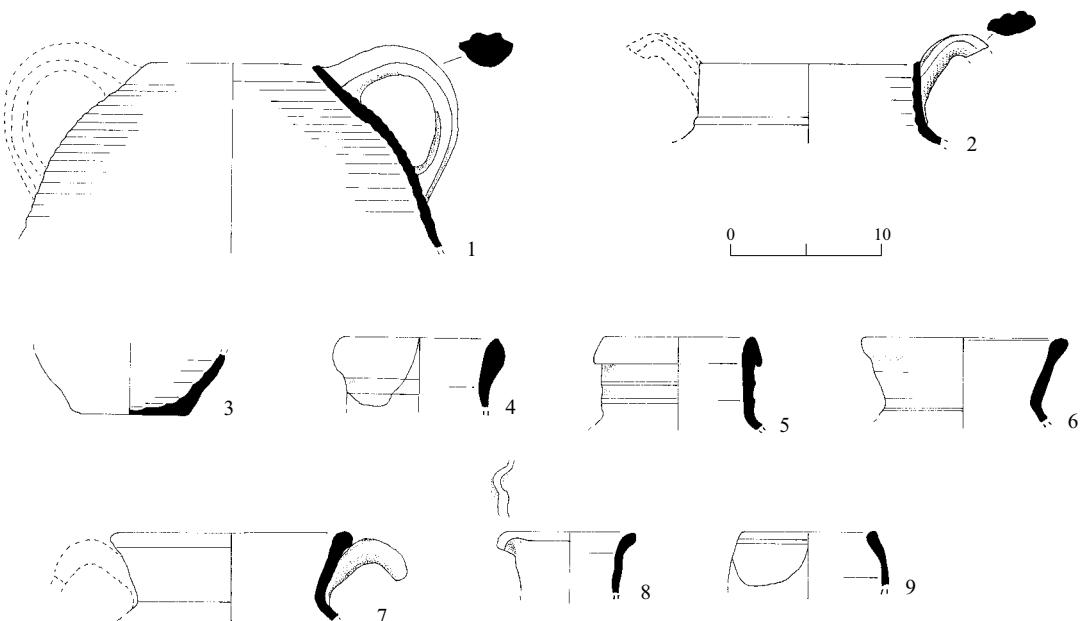
תוכנית 5. מקווה II : תוכנית וחתך ; לצדו חיציבות עגולות, בורות ותעלות.

צינמן תשס"א; אדלשטיין וגרינהוות תשמ"ח: 43; מיקום זה מלמד על הצורך בטහרת העובדים לפני כניסה לਮתקנים (גרינהוות תשנ"ח: 155–157).

בתקופה הממלוכית הוסב המקווה לבריכת אגירה/בור מים, ופתחו שבתחתית המדרגות, נחסם באבן גודלה ובאבנים קטנות מלוכדות בطنן. דבר זה מאפשר מהמציאות הקידמי שנתגלה במילוי אגן הטבילה של המקווה (L50), אשר כלל כלים מיימי הבניינים (התקופות האיוונית והמלוכית; איורים 11–13) וכן שרירים אחדים מתקופה הרומית (שיאון וראם תש"ס; גריינברג

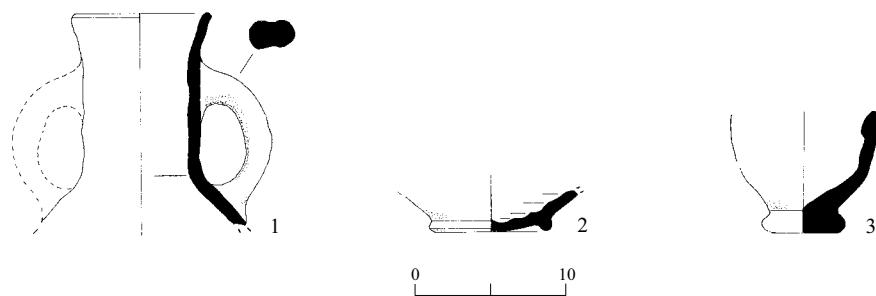
אליו באמצעות תעלת החזובה; התעלה ניקזה את מי הגשמים מהמשטח אל בריכת המקווה, שמפלסה נמון יותר.

במקווה זה מתקיימים כל דין הטהרה שנקבעו בהלכה היהודית, ונראה שיש ליחסו לטיפוס המקוואות החשובים בסלע והמיוחסים לימי הבית השני (רייך תש"ז: 47–49). מקוואות הסמוכים לגתות ולמתקנים חקלאים נמצאו גם באתרים אחרים בסביבה, והם מתוארכים לימי הבית השני והתקופה הרומית (שיאון וראם תש"ס; גריינברג

. איור 11. כלי חרס גסים עשויים על אבניים מהמקווה (L50 ; 11).

מספר	הכלי	מס' רישום	תיאור	השואות
1	קנקן	1040/7	חרס כתום בהיר, גריסים גדולים לבנים	Jerusalem: Tushingham 1985: Fig. 43:13, 20
2	פֶּקֶת	1040/16	חרס כתום בהיר, ליבת בז' גריסים לבנים ושהורם	Jerusalem: Tushingham 1985: Fig. 38:30
3	בסייע פֶּקֶת	1040/8	חרס כתום בהיר, ליבת חומה בהירה, גריסים לבנים ושהורם	
4	קנקן	1040/13	חרס כתום, ליבת כהה, גריסים לבנים גדולים ושהורם קטנים	Yoqne'am: Avissar 1996: Fig. XIII.120:1, 2
5	קנקן	1040/11	חרס כתום בהיר, ליבת כהה, גריסים לבנים רבים	Yoqne'am: Avissar 1996: Fig. XIII.120:8–10
6	קנקן	1040/21	חרס צהוב-בז', גריסים לבנים ושהורם	Yoqne'am: Avissar 1996:155, Fig. XIII.124:2
7	קנקן	1040/17	חרס צהוב-בז', גריסים לבנים ושהורם	Yoqne'am: Avissar 1996:155, Fig. XIII.124:2
8	פֶּקֶת	1040/22	חרס ורדרד, גריסים לבנים ושהורם רבים	Jerusalem: Tushingham 1985: Fig. 42:4
9	קעריה		חרס ורדרד, גריסים לבנים	Jerusalem: Magness 1993:193, FBW Bowls, Form 1E; Nevo 1985:31

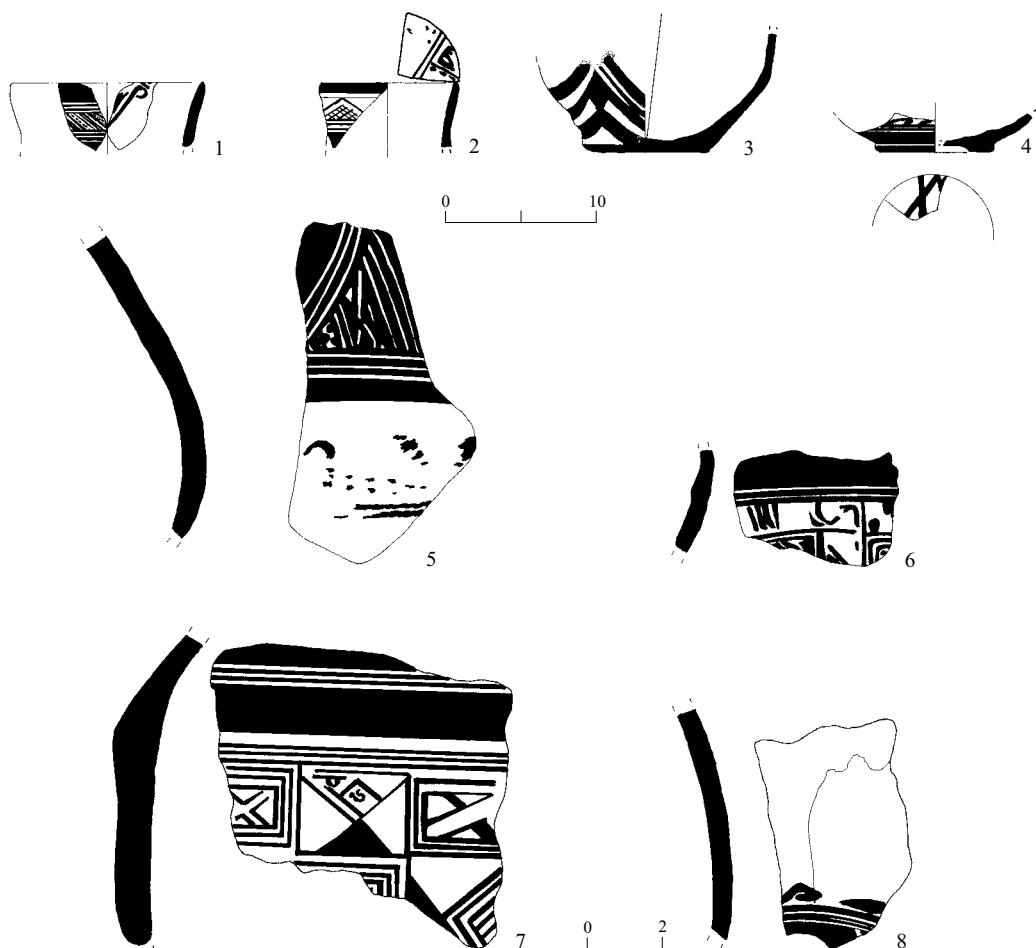

איור 12. כלי חרס גסים עשויים ביד מהמקווה (L50; 11).

מס'	הכלי	מס' רישום	תיאור	השואות
1	אמפורה	1040/12	חרס כתום-בז' בהיר, מעורב בחומר אורגני	Yoqne'am: Avissar 1996: Fig. XIII.125:1
2	בסיס	1040/14	חרס כתום כהה מעורב בחומר אורגני וגריסי מייח (?)	
3	בסיס פך	1040/15	חרס כתום מעורב בחומר אורגני, טביות אצבעות ובר נראות בתוכו	

איור 13 ▲

מס'	הכלי	מס' רישום	תיאור	השואות
1	פוך/קנקן	1040/1	חרס צהוב-צלח, חיפוי לבן, צביעה חווארת-סגולת חוץ ופנים	Yoqne'am: Avissar 1996:168, Fig. XIII.154, Type 28; Jerusalem: Tushingham 1985: Fig. 42:15–18; Nazaret: Bagatti 1984: Fig. 62:3–5; St. Mary of Carmel: Pringle 1984: Figs. 3:10–15; 4:16–20.
2	פוך/קנקן	1040/6	חרס ורוד-ודר-צלח, חיפוי ורוד-דר, דגם גיאומטרי באדום, צביעה בסגול או בשחור בחוץ פנים	
3	בסיס קנקן	1040/10	חרס ורוד-דר-בז', טביות بد בפנים, שורדי צבע סגול או שטור בחוץ	
4	בסיס פך	1040/5	חרס בז'-צלח, חיפוי ורוד-דר, צביעה בשחור בחוץ	
5	שבר גוף	1040/2	חרס בז'-צלח, חיפוי ורוד-דר, צביעה באדום	
6	שבר גוף	1040/4	חרס בז'-צלח, חיפוי לבן צביעה בסגול	
7	שבר גוף	1040/3	חרס כתום-צלח, חיפוי לבן, צביעה באדום-סגול	
8	שבר גוף	1040/9	חרס בז'-צלח, חיפוי לבן, צביעה בסגול-חום	

איור 13. כלי חרס עשויים על אבניים מהמקווה (L50; II).

בשיטה I, יש להניח שהן שימשו לעיבוד תוצרת חקלאית. נחשפו שני בורות מים מטיפוס בור-פעמן, החצובים בסלע: האחד בשיטה I (2I ; תוכנית 5) והשני (A; כ- 1.5 מ' עומק) מצפון לשיטה I וממערב לשיטה II (איור 1); בור A, שפתחו עגול, נסקר בלבד. בור 2I הובחן בפני השטה וחילקו העליון נוקה. פיר (1 מ' עומק) שפתחו עגול (1 מ' קוטר) ירד אל הבור (כ- 5 מ' עומק), שאותו מזינה תעלת מספלול ו(עליל) ומנקוזת תעלת עודפים אל עבר ריכוז הספלולים (4I). הבורות משמשים היום חילוי גנייה לישיבה תוננית סמוכה.²

מערות קבורה ומערות טבעיות
במהלך החפירה והסקר נתגלו ארבע מערות קבורה מטיפוס מערות הכוכבים האופייניות לשלהי ימי

הרומית והעת'מאנית, שמקורו בסחף. גם מטבח (קול, להלן: מס' 1), שמקורו כנראה בסחף, נמצא בבריכה, והוא מיימי אחד הניצבים שמשלו תחת אוגוסטוס (6–9 לסח"נ).

חיציות עגולות ובורות מים
 מלבד החיציות העגולות שנמצאו לצד הגותות (לעיל) נחשף ריכוז של חיציות דומות, פשוטות ורדודות, בשיטה I (איורים 1, 14, 5; תוכנית 5: מקבץ של שלוש חיציות עגולות או סגלגלות (4I; 0.5–0.8 מ' קוטר, 0.4–0.2 מ' עומק) נחשף מדרום מזרחה למוקה; וחיצבה עגולה נוספת (5I; 1.1 מ' קוטר, 0.34 מ' עומק) נחצבה במשטח סלע, סמוך לבור המים (2I). תעלה החצובה חיבורה בין הבור לבין החיצבה העגולה, שניקזה את מי הגשמים אל הבור. בשל קרבתן של החיציות העגולות למתקנים

איור 14. החיציבות העגולות בשטח I.

ועת'מאני מונקב (קול, להלן: מס' 2) המתוארך לשנת 1223 להגירה 1808 (לסה"נ). שמונה מערות טבעיות נסקרו, בעיקר באזורי המחזבות והגאות: בשטח II, סמוך לרכיב החיציבות J, K ונסקרו ארבע מערות (G-D); ליד גת 2II מערה נוספת ארכיאולוגית (3); בשטח I, מדרום לדיכוז נוספת III; מערת M; וסמוך לרכיב החיציבות המתקנים AI, 4I, מערת H ו- I. המערות שימשו בעירון המערבי L מערות H ו- I. המערות שימשו מחסנים לתוצרת ו/או לחומרי גלם, או למגורים עונתיים של העובדים.

מחצבות

באתר נסקרו משלוחי סלע וביהם קווי חיציבה (איור 1). ריכוזים של מחצבה عمוקה, עד לעומק של 1.5 מ', נמצאו בדרום השלוחה המזרחית, בתחום שטח II (J, K); בצפונה המערבי, מצפון לשטחים I ו- II (L), ובשטח III הובחנה מחצבה (L200) שפגעה במערת הקבורה 2III (לעיל). המחזבות נמצאו מכוסות במילויים וסחף, שהכילו מספר קטן של שרבי כלי חרס בלויים ולא-אינדיקטיביים.

ממצא המטבעות רוברט קול

במהלך החפירה נמצאו שני מטבעות.⁵ המטבע הקדום, שנמצא במילוי מקווה II מימי הבית

הבית השני (איור 1): שתים נסקרו (B, C) ושתיים נחפרו (III, 2III; תוכנית 4) למערות שנסקרו פתח רבוע, המתאים לקליטת אבן פקק, שלא נמצא כאן הינו מלאות סחף, אך ניתן היה להבחין בכוכי הקבורה.³

מערות III ו-2III, שזמנן שליה ימי הבית השני, נשדרו כנראה עוד בתקופה קדומה, אולי בעת התקנת הגת באחת מהן. שתי המערות חלקו חצר אחת. מערה III הוסבה, כאמור, לשמש גת בתקופה מאוחרת יותר; בדורותיה הדרומיות-מערבית והדרומיות-מזרחת שרדיו כוכי קבורה (L182, L181; איור 5). סמוך לה נחשפה מערה 2III, שפתחה בדופן הצפונית; היא נפגעה בחלקה הצפוני עם הפיכת האזור למחצבה. במקום נשתרמו תשלילים של קווי המיתאר של המערה ובן גולל באתרה. למערה חדר קבורה רבוע (2.7 × 2.6 מ'), שבڊוּפְנָטוּיו הדרומית והמזרחתית נחצבו כוכים (2.0 × 0.5 מ' מידות מוגזעת, 0.8 מ' גובה מוגזע). בחפירה לא נתגלה כל ממצא, אולי בשל השוד שנערכ בתקופות קומות, ואולי בשל בניית הגת הסמוכה.

בריבוע בדיקה שנערך במרכז המערה (L190) נתגלו חותמים תחת ציפה 180 גולגולות וכמה עצמות אדם; ניתן שזה מקום של בור העמידה המקורי של המערה, ששימש גם לאיסוף עצמות.⁴ בבור נמצאו חרסים מתקופות האיסלאמית והממלוכית (איור 9). בשפך שבחוית המערה נתגלה מטבע

סיכום

בשטח שנחפר ונסקרו נחשפו ריכוזים של מתקנים הקשורים בתעשייה — גותות, חיציבות, בורות מים, מתקני מים וחיציבות עגולות — ולצדם מערות קבורה. את השידדים יש ליחס לשני שלבי פעילות עיקריים באתר: בשלב הראשון, בשלבי ימי הבית השני, היה זה אזור קבורה ולצדיו מקווה. את הגותות (למעט גת III), החיציבות העגולות ובורות המים אי אפשר היה כאמור לתארך, אך סמיכותם למקווה ולקברים, והשימוש בפסיפס לבן גס במשתח הדריכה — שיטה שהחלה בתקופה הרומית (הירושלמי תשמ"א: 383) — מראמים כי אין להקדים לתקופה זו, והם מאוחרים לימי הבית השני. בשלב השימוש המאוחר, המזוהה לפיה הממצא הקירמי לתקופה האלבנית/ה踽לאית (המאות הי"ג–הי"ד לסה"נ), נעשה שימוש משנה במתקנים מהשלב הקדום (מקווה II ומערה III).

לא נתגלו בסביבה עדויות ליישוב בתקופות אלו — הן הקדומה והן המאוחרות — אך ניתן שהו מצוי תחת בנייה השכונה, דהיינו בראש השולחות היורדות אל הערוץ, או שיש לקשר אותם עם אטרים רומיים וביזנטים שנמצאו בנחל רפואי, למרחק של כ-1.5 ק"מ בקוו אוויריו (קלונרתשס"א: 28–40). לפניו אם כן עדות נוספת לפעלותו של העורף החקלאי של ירושלים בימי הבית השני ובימי הבינים.

השני, אשר הוסב בימי הבינים לבור מים, עשוי ברונזה, ונטבע בימי הנציבים הרומיים קופיניוס או אמבליאוס שמשלו תחת אוגוסטוס (6–9 לס"נ). המطبع המאוחר, שנמצא במילוי של מערת הקבורה III מימי הבית השני, שהוסבה בימי הבינים לגת, הוא מימי השליט העותמאני מחמוד ה'ב' (1808–1839 לס"נ). המطبع הוא נוקטלי, דהיינו מطبع כסף דק שנطبع בבריה קונסטנטינופול בשנת 1223 להגירה (= 1808 לס"נ).

1. סל 1030, לוקוס 50, ר"ע 74671.
אוגוסטוס (נציב בשנים 6–9 לס"נ).

פנימ: KAICA[POC] שעורה.
גב: עץ תמר ומתחתיו התאריך 8
אי 1.7 גרם, 16 מ"מ.
השווה: משורר 1997: 232.

2. סל 1230, לוקוס 220, ר"ע 74670.
מחמוד ה'ב', קונסטנטינופול, 1808 לסה"נ.
פנימ: על פני המطبع חתימת הסולטן (טוגרא)
מחמוד ה'ב'.
גב: במרכז ضرب فى قوس-ﻈنته; מתחת, התאריך
1223 להגירה.
אי 1.41 גרם, 20 מ"מ.
השווה: Pere 1968:251, No. 828.

הערות

² מסיבה זו אי אפשר היה לחופר.

³ חפירותן לא נחקרה מסיבות שאין תלויות במחבר.
⁴ בדיקות נוספות של העצמות לא נתאפשרו בשל סיבות שאין תלויות במחבר.

⁵ המטבחות נקו במעבדת המתכת של רשות העתיקות בראשות אלה אלטמרק.

¹ החפירה (הרשה מס' A-2817) נוהלה על ידי המחבר בסיעום של ואדם אסמן וישראל וטקין (מדירות), רחל גראף (מדידות ורישום) וסנדו מנדריה (ציילום). נטלו חלק أنها דה-וינסנס (עיבוד כל החרס), רונלד גריינברג (צייר כל החרס), רוברט קול (זיהוי מطبعות), תמר ויינר (עריכה ראשונית), חאלד אבו-התאה (מנהל) וגדיון סולמני.

הפניות

גראנדה צ' תשנ"ח. חורבת חרמשית. *עתיקות* 34: 121–172.
גראנברג ר' וציממן ג' תשס"א. חפירות ברוגם גנים: מפעל קהילתי לשיקום אחר קדום במערבה של ירושלים. בתוך א' פואט ווי' ברון, עורךים. *חו"ש בחקר ירושלים, דברי הכנס השישי*. רמת גן. עמ' 44–51.

אביגד נ' תש"ס. העיר העילונה של ירושלים: פרשת החפירות הארכיאולוגיות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים. *ירושלים, ירושלים, אדרשטיין ג' וגראנדה צ' תשמ"ח*. מנהת. חדשות ארכיאולוגיות צב' 39–43.

קלונר ע' תשס"א. סקר ירושלים: האזור הדרומי (סקור ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.
רייך ר' תש"ע. מקוואות טהרה יהודים בימי הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד. עבדות דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
שייאון ע' וראם ע' תש"ס. ירושלים — בית וגן. חידשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 84: 85–110.

היירשפולד י' תשמ"א. גותות יין קדומות באיזור פארק איילון. ארץ ישראל טו: 383–390.
משורר י' 1997. אוצר מטבחם היהודיים. ירושלים.
פורת י' תשמ"ט. טich באתות המים כאינדיקטור קרונולוגי. בתוך ד' עמית, י' היירשפולד ו' פרטרק, עורכים. אמות המים הקדומות בארץ ישראל. ירושלים. עמ' 69–76.
פרנקל ר' ואילון א' חשמ"ח. גפן גותות ויין בעת העתיקה. תל אביב.

- Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yiqne'am I: The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.
- Bagatti 1984. *Gli scavi di Nazareth II: Dal secolo VII ad oggi*. Jerusalem.
- Bagatti B. 1993. *Emmaus—Qubeibeh* (Studium Biblicum Franciscanum 4). Jerusalem.
- Bar-Nathan R. (Netzer E. director). 2002. *Hashmonean and Herodian Palaces at Jericho III: The Pottery; Final report of the 1973–1987 Excavations*. Jerusalem.
- Boas A.J. 1996. A Recently Discovered Frankish Village at Ramot Allon Jerusalem. In M. Balard ed. *Autour de la premiere Croisade: Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22–25 juin 1995)*. Paris. Pp. 583–594.
- Boas A.J. 2000. The excavations at Horvat 'Eleq. Pottery and Small Finds from the Late Ottoman Village and the Early Zionist settlement. In Y. Hirschfeld. *Ramat HaNadiv Excavations: Final Report of the 1984–1988 Seasons*. Jerusalem. Pp. 547–580.
- Brosh N. 1986. Ceramic Remains. In L.I. Levine and E. Netzer eds. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 66–89.
- Gibson S., Ibbs B. and Kloner A. 1991. The Sataf Project of Landscape Archaeology in the Judaean Hills: A Preliminary Report on Four Seasons of Survey and Excavations (1987–89). *Levant* 23:29–54.
- Kedar B.Z. and Kaufman A. 1975. Radiocarbon Measurements of Medieval Mortars: A Preliminary Report. *IEJ* 25:36–38.
- Magnes J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.
- Nevo Y.D. 1985. *Sde Boqer and the Central Negev: 7th–8th Century AD; 3rd International Colloquium: From Jahiliyya to Islam. The Hebrew University of Jerusalem. June 30 to July 6, 1985*. Jerusalem.
- Pere N. 1968. *Osmanlılarda Madenî Paralar*. Istanbul.
- Pringle D. 1984. Thirteenth-Century Pottery from the Monastery of St. Mary of Carmel. *Levant* 16:91–111.
- Robinson R.C.W. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia* 54:149–203.
- Simpson St. J. 2000. The Clay Pipes. In R.P. Harper and D. Pringle eds. *Belmont Castle, The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem*. Oxford. Pp. 147–171.
- Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967 I*. Toronto.

INSTALLATIONS AND BURIAL CAVES IN RAMAT SHARET, RAMAT DENYA, JERUSALEM

AMIT RE'EM AND ANNA DE VINCENZ
(PP. 31*-45*)

During February 1998 a salvage excavation and a survey were conducted in the Ramat Denya quarter of Jerusalem (map ref. NIG 17975/6670–50, OIG 12975/1670–50; Fig. 1). The

area was previously surveyed in the beginning of the 1980s when ancient installations and tombs dating from the Herodian periods to the Byzantine period were discovered.

Winepress I3 (Figs. 1, 2; Plan 1) has a rock-hewn treading floor equipped with a shallow niche in its southwestern corner. In the northern wall of the treading floor is a hewn step that also served as a bench. A hewn channel in the southern wall of the floor linked it with a square settling vat (L80). To its west was a collecting vat (L70) whose bottom and walls were plastered. Numerous coarse white tesserae, which probably originated from the treading floor, were found in the fill within the settling vat (L80).

Winepress II1 (Figs. 1, 3; Plan 2) comprises a square rock-hewn treading floor (L140). A hewn channel in its southwestern corner led to a square settling vat (L155), to the north of which was a collecting vat (L150).

Winepress II2 (Figs. 1, 4; Plan 3) has a square treading floor (L100) hewn in the bedrock and paved with a coarse white mosaic that was preserved only in the northwestern corner. South of the treading floor was a rock-hewn oval settling pit (L110; Fig. 4) with niches in its bottom. A hewn channel linked the settling vat to a square hewn and plastered collecting vat (L120). Seven carelessly hewn depressions were located on a natural bedrock terrace south of the two vats. They may have contained materials that were added directly to the wine.

Winepress III1 (Figs. 1, 5; Plan 4) was built inside one of the burial caves (III1; see below). The winepress consisted of a built, bathtub-shaped vat (L160; 0.85 × 2.10 m; depth 0.5 m; Fig. 6) that served as a treading floor. The inner and outer surfaces of the vat were plastered. A ceramic pipe that was set in the western part of the vat led to a built and plastered collecting vat (L170; Fig. 7). Fragments of pottery vessels were found in the vat and in the bathtub, dating to the Roman, Early Islamic, Crusader/Mamluk and Ottoman periods.

Miqwe I1 (Fig. 1; Plan 5) was entered via four hewn steps (L30) that descended from the surface level to the bottom of the *miqwe*'s pool (L50); the bottom step was wider and functioned also as a bench. Most of the pool's walls were hewn and only the upper western part of its southern wall (W3), which separated it from the cistern,

was built. The entire *miqwe* was plastered with a typical Second-Temple-period plaster. In the Mamluk period the *miqwe* was converted to a reservoir/water cistern and its opening at the bottom of the steps was blocked. This is confirmed by the Ayyubid and Mamluk pottery that was discovered in the fill of the *miqwe* (L50; Figs. 11–13).

Several round rock-cuttings and water cisterns were found in the area (Figs. 1, 14; Plan 5).

Four typical Second-Temple-period *kokhim* burial caves were discovered (Fig. 1): two were surveyed (B, C) and two were excavated (III1, III2; Plan 4). The first two caves have a square opening and *kokhim*. Caves III1 and III2 were plundered in antiquity. Cave III1 was later reused as a winepress (see above), but the remains of burial *kokhim* (Loc 175, 181, 182; see Fig. 5) survived in its southwestern and southeastern walls. Cave III2 has an opening in its northern wall. Its northern part was damaged when the area was converted into a quarry.

Eight natural caves were surveyed (Fig. 1). The caves might have been used as storehouses for agricultural produce and/or raw material; as a shelter; or as a seasonal dwelling for workers.

Concentrations of deep quarrying were traced in several spots (Fig. 1; J, K, L, L200).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Location map of the remains.
- Plan 1. Winepress I3, plan and section.
- Fig. 2. Winepress I3, looking west.
- Plan 2. Winepress II1, plan and section.
- Fig. 3. Winepress II1, looking south.
- Fig. 4. Winepress II2, the settling and collecting vats.
- Plan 3. Winepress II2.
- Plan 4. Winepress III1, plan and sections.
- Fig. 5. Winepress III1, the collecting vat and two *kokhim*.
- Fig. 6. Winepress III1, the 'bathtub' used as a treading floor, looking south.
- Fig. 7. Winepress III1, the collecting vat.
- Fig. 8. Pottery, Winepress III1 (L160).
- Fig. 9. Pottery, Burial Cave III1.

Fig. 10. Pottery.

Fig. 11. Wheel-made pottery from *Miqwe* II
(L50).

Fig. 12. Handmade pottery from *Miqwe* II
(L50).

Fig. 13. Wheel-made pottery from *Miqwe* II
(L50).

Plan 5. *Miqwe* II, plan and section.

Fig. 14. Area I, round rock-cuttings.